

BÁNFI SZILVIA

A nagyszombati ábécéskönyv *CISIO JANUS* részének korábban nem ismert magyar nyelvű hónapversei

A 16. század közepétől a reformáció következményeként a nemzeti nyelvű irodalom folyamatosan gyarapodott, ennek hatására a korábbiakhoz képest jelentősen bővült az olvasni tudók köre. Számuk megsokszorozódása együtt járt az olvasási készség elsajátítását segítő kiadványtípusnak, az ábécéskönyveknek elterjedésével. Ám napjainkra ebből a fajta, a maga korában gyakori kiadványtípusból csak töredékek maradtak fenn, vagy csupán hiteles forrásokban említett, de példányból már nem ismert nyomdatermék emléke. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiája a 16. századból teljes példányt nem tart számon ilyen munkából.¹ Ezért nagy jelentőségű, hogy a közelmúltban a nagyszombati iskolai tankönyvnek² újabb, ismeretlen részlete bukkant fel a sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjteményben³ Monoszlóy András 1588-ban Nagyszombatan kiadott *Apologia*⁴ című műve egykorú kötésének megbontásakor. Ennek köszönhetően az eredeti nagyszombati ábécéskönyvről több fontos új állítást is tehetünk.

E latin és magyar nyelvgyakorló könyv ma ismeretes töredékei alig több mint száz esztendőn belül három különböző kötetátlából kerültek elő. Az első igen fontos iskolatörténeti töredéket az Országos Széchényi Könyvtár 1899-ben vásárolta meg Knauz Nándor könyvtárából, amelyről sajnálatosan nem tudjuk, hogy mikor és milyen műből áztatták ki.⁵ Az RMNy első kötetének készítésekor csupán ezek a töredékes levelek álltak rendelkezésre, azaz az egykori nyomtatvány *Cisio Janusá-*

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár RMNy Csoportjának munkatársa.

1 Töredékesen maradt fenn a Heltai nyomdában 1553-ban kinyomtatott ún. kolozsvári ábécéskönyv (RMNy 101) és a nagyszombati Telegdi officinában készült, most ismertető ábécéskönyv (RMNy 471A). Legteljesebb formában Bornemisza Péter ábécéskönyve (RMNy 396) maradt ránk. Csupán emléke őrződött meg viszont Kapronczai Paulinus Péter (Petrus literatus) esztergomi kanonok, utóbb Oláh Miklós esztergomi érsek titkára munkájának, amelyet 1551-ben nyomtattak ki Bécsben, Aegidius Adler tipográfiájában (RMNy 81). Vö. MÉSZÁROS István, *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*, Bp., Szent István Társulat, 2000, 97. Ugyancsak említést érdemel e csekély számban fennmaradt kiadványtípusnak a következő évszázadból legutóbb előkerült darabja is (RMNy 3476A), amelyet FEKETE Csaba ismertetett: *Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből*, MKsz, 127(2011), 313–340.

2 RMNy 471A. [ISKOLÁSKÖNYV.] [Nagyszombat, 1578–1583, typ. Telegdi.]

3 Eredményes együttműködésünknek köszönhetően az Országos Széchényi Könyvtárban működő Fragmenta Codicum kutatócsoport tagja, Lauf Judit juttatta el osztályunkhoz a magyar nyelvű hónapverseket tartalmazó nyomtatvány újabb felbukkant töredékeit az RMNy-tételek kiegészítése céljából.

4 RMNy 620.

5 BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története*, Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–1975, 271, 43. jegyz.

nak második feléből a június, július, augusztus, a hiányos október és a teljes november hónap, valamint az azt követő latin–magyar szójegyzék egy része (*De schola* és *De tempore*) vált ismertté. A nyomtatvány második részét az 1980-as évek végén az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban áztatták ki Georgius Scherer *Geline Antwort auff die zornige Schmachschrifft* című, 1586-ban Ingolstadtban nyomtatott művének kötéséből.⁶ Ekkor bukkant fel a tankönyv elejéről az *Elementa Latinae Lingvae* fejezet egy része, a *Cisio Janus* január, február és március hónapokról szóló versei, valamint április elejéről a háromsoros latin mondóka. A sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjteményben őrzött Monoszlóy-mű kötéséből kiáztatott harmadik, legújabb töredékcsoport tartalmazza az április hónap hatsoros magyar versszakát, a teljes májust (C₁a) és az utolsó két latin sorral kiegészülő december hónapot. Ezt közvetlenül követi a latin és magyar szószedet *De Deo et rebus coelestibus* fejezetcíme és az ehhez tartozó kifejezések néhány sora. Továbbá a *De tempore* csoport részlete, valamint az emberi testre és szervekre vonatkozó latin–magyar kifejezések egy-egy szakasza – mindkét esetben egy oldalon 19 sorban – olvasható még e nyomtatvány-töredéken.

Feltételezhető, hogy a Knauz-féle és a Scherer-féle töredékcsoport is nagyszombati kötések tábláiból kerülhetett elő, mint a főntebb említett Monoszlóy-csoport, amely bizonyítottan nagyszombati kötésként őrződött meg.

A kiáztatott összes töredék ismeretében az egykori *ábécés*könyv tartalmának három részlete rekonstruálható. Az *Elementa Latinae Lingvae* fejezeten belül latinul és magyarul olvasható részek: *Decem praecepta Decalogi* (B₂a, a további részeknél a füzet jelzés nem minden alkalommal állapítható meg) – *Benedictio mensae* – *Gratiarum actio* – *Praecatiuncula cum mane surgis* – *Iturus cubitum* – *Precatio ad Spiritum Sanctum* – *Canticum Mariae* – *Canticum Simeonis*, ezt követi a *Cisio Janus* januártól decemberig, füzetjelzés található: *Szent Görgi haua* (C₁a). E részből a szeptember hónap latin megnevezése ugyan még olvasható a töredéken (C₂a), de a hozzátartozó háromsoros latin mondóka és a hatsoros magyar versszakasz, valamint az október hónap háromsoros latin mondókája és az utána következő magyar vers első két sora még mindig hiányzik. Ekképpen október hónap magyar nyelvű versszakaszának csak az utolsó négy sorát ismerjük, amelyet hiánytalanul követnek a novemberi és decemberi csízó latin, illetve magyar nyelvű versszakai (C₃a–b). A hónapversek után közvetlenül következik a különböző szakcsoportokba osztott latin és magyar szószedet: *De Deo et rebus coelestibus*, *De homine et eius partibus*, *De mensa*, *De schola* és *De tempore* címmel.

Mindhárom nyolcadrés formátumú töredékcsoport hibás „kilövésű”, azaz rossz sorrendbe nyomtatott leveleket tartalmaz, amelyeket 1578–1583 között, a szövegtípus felújítását megelőző időszakban nyomtattak ki a nagyszombati Telegdi tipográfiában. Ez megmagyarázza makulatúráként való alkalmazásukat.

6 *Mittelalterliche lateinische Handschriften-Fragmente in Esztergom*, hg. András VIZKELETY, Bp., Akadémiai, 1993 (Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae, 2), 20. Esztergom, Fragm. 3. makulatúrája: *Latinae linguae Elementa* (RMNy 471A).

E nagyszombati ábécéskönyv tartalma és szerkezete a feltételezhető német előzményeken túl a dunántúli református nyomda kiadásában Pápán, 1630-ban Pécseli Király Imre által összeállított ábécéskönyvvel⁸ mutat nagyfokú azonosságot. Ennek az ugyancsak nyolcadrésű formátumú latin és magyar nyelvgyakorló könyvnek az első két füzet maradt csak fenn. A latin és magyar hangzók és szótagok felsorolását követően olvasható részletek *Elementa Latinae Lingvae* fejezetcím alatt: *Oratio dominica – Salutatio angelica – Symbolum apostolorum – Decem praecepta Decalogi – Benedictio mensae – Gratiarum actio – Praecatio brevis cum mane surgis – Iturus cubitum – Praecatio ad Spiritum Sanctum – Canticum Mariae – Canticum Simeonis*. Ezután ugyan megszakad a nyomtatvány, de a meglévő levelek birtokában mégis kikövetkeztethetjük a nagyszombati ábécéskönyv egykori felépítését és tartalmát. E szerint a címlap és az ajánlás után az ábécé betűinek sorrendjében a nagy- és kisbetűk, a magán- és mássalhangzók, valamint a hangok összeolvasását segítő táblák következhetnek. Majd az olvasás gyakorlatát szolgáló latin és magyar nyelvű *Elementa Latinae Lingvae* fejezeten belüli szövegrészekkel folytatódhatott az ábécéskönyv. Ezt követte a *Cisio Janus*, amelyet memoriterként használtak a korabeli tanulók. Segítségével könnyen megtanulhatták a jeles ünnepnapok pontos helyét a kalendáriumon belül.⁹

A 16. századi iskolai oktatásban az általános gyakorlat szerint a csíziookban az év minden egyes hónapját kétsoros latin nyelvű versbe szedték, ezen belül az adott hónapnak megfelelő napok számát egyező szótagszámmal, a konkrét ünnepnapokat a megfelelő szótag hangsúlyozásával jelölték. A most ismertetendő nagyszombati ábécéskönyv esetében a latin *Cisio Janus* szövege megegyezik a hazai előzményekből jól ismert szövegekkel, csupán a szedés módja eltérő. A nyomtatvány nyolcadrésű formátuma és a latin vers megjelenítésére alkalmazott nagyobb méretű betű miatt a rigmust itt nem kettő, hanem három sorba szedték. Ugyanakkor a magyar nyelvű versszakok szótagszámai nem egyeznek meg az egyes hónapok megfelelő napjaink számával, s az ünnepnapot jelölő szó sincs a megkívánt helyén. Borsa Gedeon mutatott rá, hogy sem a kódexekben fennmaradt, sem a Székely István-féle *Cisio Janus*¹⁰ szótaggal mérő magyar nyelvű szövegeivel nem mutat azonosságot.¹¹ Vadai István megállapítása szerint a nagyszombati *Cisio Janus* esetében a magyar nyelvű hónapversek szövege eltér a szótagokkal mérő változattól. Ugyanis ez a ritkábban alkalmazott, *kevésbé gyakori típushoz, a szószámláló csízioók típusához* tartozik.¹²

7 Mint arra Vadai István nemrég felhívta a figyelmet, a magyar csízio szinte szó szerint követ egy német eredetit, az ún. *Augsburgi Csízio*t (1470 k.). Kiadása: Karl PICKEL, *Einer Untersuchung über die Cisio-Jani = Das Heilige Namenbuch*, hg. Konrad DANKROTZHEIM, Strassburg, Karl J. Trübner, 1878 (*Elsässische Litteraturdenkmäler aus dem XIV–XVII. Jahrhundert*, 1), 51–56. Vö. VADAI István, *Párhuzamos életrajzok: Kőszeghy Péter: Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész (2008); Balassi Bálint – Magyar Amphion (2014)*, ItK, 119(2015), 820–858, 44. jegyz.

8 RMNy 1484. [PÉCESELI KIRÁLY Imre], *Abecedarium Latino–Hungaricum seu elementa lingvae Latinae et Ungaricae*, Papae, MDCXXX Bernardus.

9 Január hónap latin rigmusai után, a magyar nyelvű versszakasz előtt olvasható: *Minden ígét, egy napra tudj, az álló innepeket is megtalálad.*

10 RMNy S 63.

11 BORSA, i. m., 273.

12 VADAI István, *Metrumtipológiai megjegyzés egy naptárvers kapcsán = Allegro con brio: Írások Zemplényi Ferenc 60. születésnapjára*, Bp., 2002, 314–316.

A korábban meglévő részek és a most felbukkant „C” füzet levelei alapján kikövetkeztethető, hogy az eredeti öröknaptár rész valószínűleg a „B” jelű füzet hetedik levelének rektóján alul kezdődhetett a január hónap megnevezésével és a három latin verssorral.¹³ A „C” jelű füzet első levelén folytatódott *Szent Görgi hua* (április), alatta a hatsoros, magyar nyelvű versszakasz. Ezt követte május hava, az előző hónapokkal megegyező szerkezetben.¹⁴ A már ismert június, július, augusztus és november hónapokhoz hasonlóan a „C” jelű füzet első levelén szintén léniával keretezett részbe nyomtatták az öröknaptár szövegét, és ugyancsak vonallal választották el az élőfejet, a füzetjelzést, valamint az őrszót a főszöveg részétől. A „C” füzet harmadik levelének verzójára nyomtatták december hónap latin nyelvű versének utolsó két sorát, amelyet *Karachon hua* magyar nyelvű verssorai követtek. Folyamatosan ezután következik az elemi ismereteket segítő magyar–latin nyelvű szószedet, amely a latin iskolába készülő diákok számára volt hasznos, s amely kitölthette a maradék „C” jelű füzet levelét. Mindezek alapján meglátásunk szerint a csízió szövegét öt levélnek kilenc lapjára nyomtatták (B₇b–C₃b). Továbbá a Pécseli Király Imre-féle, ugyancsak nyolcadrét formátumú ábécéskönyv ismeretében vélhetően e nagyszombati ábécéskönyv szintén három teljes füzetet tölthetett be, vagyis feltehetően 24 levél terjedelmű lehetett.

A *Cisio Janus* addig ismertté vált magyar nyelvű verseit először Borsa Gedeon¹⁵ közölte, majd Orlovsky Géza az Esztergomban kiáztatott töredékekben talált *BOLDOG ASZONY HUA*, *BÖIT ELŐ HUA* és *BOIT MAS HUA* hónapverseivel kiegészítve újból közreadta.¹⁶ Egyben felsorolta a még hiányzó hónapokat: *Szent Gergely* [!], *Szent Mihály* és *Karácsony hava*. Orlovsky véleménye szerint a kötet összeállítója a nyomdai munka irányítója, Pécsi Lukács lehetett, aki gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki. Az évente megjelentetett nagyszombati kalendáriumok fordítója és szerkesztője is ő volt.¹⁷ Orlovsky Géza feltételezése további megerősítésre szorul. Meglátásunk szerint ugyanis nem zárható ki, hogy a nagyszombati ábécéskönyv a korábbi, alsó fokú okta-

13 A „B₈” levél két lapjára 19–19 sort nyomtattak. A sorok száma alapján – mivel a „C” jelű füzet első levelének rektóján található *Szent Görgi hua* hatsoros magyar versszak – arra következtetünk, hogy az öröknaptár valószínűleg a „B” jelű füzet utolsó előtti, hetedik levelén kezdődhetett, amennyiben a fennmaradt töredékeken olvasható „C” füzetjelzés valóban helytálló. Borsa Gedeon szerint – az addig rendelkezésünkre álló töredékek ismeretében – a *Cisio Janus*t négy levél nyolc lapjára nyomtatták, amely véleménye szerint a „C” jelű füzet első négy levelén lehetett; *i. m.*, 273. A hibás kilövés miatt a *Cisio Janus*nak a nyomtatványon belüli pontos helye eddigi tudásunk alapján nem dönthető el biztonsággal. Épp ezért nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az eredeti tipográfiai elgondolás szerint valóban a „C” jelű füzetrel kezdődően szándékoztak kiszedni a *Cisio Janus* részt, s ennek rossz kivitelezése miatt használták utóbb makulatúráként a rontott leveleket.

14 Mindegyik hónap azonos beosztással készült, vagyis az elején az adott hónap latin megnevezése állt, alatta a latin nyelvű *Cisio Janus*, ezt követte a hónap magyar neve, végül a többnyire hatsoros magyar versszak következett.

15 BORSZA, *i. m.*, 273–274.

16 XVI. századbeli magyar költők művei: 1587–1600 (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek), kiad. ORLOVSKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 12; a továbbiakban: RMKT XVI/12), 572–574.

17 *Uo.*, 759, 761–762.

tási intézményekben általánosan alkalmazott és rögzült összeállítást őrzött meg. Ezért készülhetett azonos szerkezetben a Nagyszombathoz viszonylag közeli Komáromban is tanító református egyházi író, Pécseli Király Imre több évtizeddel később összeállított ábécéskönyve a most ismertetett katolikus nagyszombati tankönyvvel.

Vadai István idézett tanulmányában a versek szövegét is megjelentette, mai helyesírással.¹⁸ A pontosság szándékával a most bemutatott sárospataki töredék verssoraival kiegészítve a cisio-vers eddig megtalált magyar nyelvű, többnyire hatsoros¹⁹ versszakaszait betűhíven közöljük.²⁰

Bodog aszony haua.

Iesus erettunc uerét hogy bochata,
Kiralyoc iünnec [...]nek elettul hoz,
Es dicheric, mint urukat poraba:
Ot vala Antal, es *monda* Fabianac:
Agnes imhol iü [...] Pal. . uigadnac,
Valamit hoztak e cz[...] be[...]a[.],

Bötelő [hava]

Lata Mária B.....kez.....gataua.....,
Lesujt a Templomban be m.....,
Vtanna kezdte *ottan*. Balint [.....]ant,
Vigan le ...tec, im kezdunc fassanglani:
Őszögös Péter , készül Mathiast uendegleni,
....neket bőusegessen tartani.

Böit más haua.

Boit *más*, reg...dolgot...Thamasnac,
De rest kimenni, ... ria Gergelt; boranac
Ch...e...tet, ig...n főzöt az chaplarnac:
....nec feddi i.nvolna Marianac,
...üduözetot hozo.....t, ez uilagnac.

18 VADAI, *Metrumtipológiai megjegyzés...*, i. m., 316–317.

19 Az ismert versszakok közül a *Karácsony hava* ötsoros, míg a *Szent Jakab hava* hétsoros volt.

20 Az RMKT XVI/12 részben pontatlanul jelölte meg az egyes nyomtatvány-töredékek forrását, ezért pontosítjuk, hogy a magyar nyelvű hónapversek melyik töredékcsoportban találhatóak: január, február, március (Esztergom, 1993), április, május (Sárospatak), június, július, augusztus, hiányos október, november (Knauz-féle, 1899), december (Sárospatak).

Szent Görgi hua.

Lasd ekességet pispöc Ambrusnac,
Igen siet, es monda Alsusnac,
Az husuet napiarul io uolna szolnunc:
Azon uagyon Valerius hogy alleluiat mondgyunc,
Es Albert, Gorgi, Marc halgassanac,
Szomoru sziuel Peter nec iranac.

Pinközd hua.

Philöp az kerestet meg talaluan,
Ianosnac monda, tuguayoc nyluan,
El uegezte regen magaban,
Beuen bort ne hozzon kadakban,
Hidegtül mert igen fel, es retteg Vrban
Mostan, hogy engestellye, az al petronellan.

Szent Iuan hua.

Nem szükség Isten tan tanaban haborogni
Bonifacius hogy *kezde* imadkozni:
Ezt noha Barnabas igenis resztelli
De Vid ez orsagnac *böchületes szenti*
Idöt urakodic, mert születic Ianchi,
Vig hogy Laslo erti, Peter kereszteli.

Szent Iakab hua.

Aszonyunc Maria azonban erede,
Indulni, hogy lata fordula örome,
Almekoduan sietis el Margit uele:
Kerdezkednec nyugodalmoc hol lenne.
Keszereti hazba szep Magdolna esztuere
Öruendez Iakab, Annaua, uendege
Hogy talalkozot, iuta könyebsegere.

Kis aszoni haa.

Maszod napon mindgyart utra eredene,
Vrnac szene gönyorusegre ualozec:
Lonichet kegyetlenül szütni szemlelec,
Es Bodog aszont igen keszeretec,
Tekentuen Istvan feddi dolgat nepenec.
Bertalant megnyuztac, im lasdz iai mast tinektec.

[Szent Mihály hava: teljesen hiányzik]

[Mindenszent hava: az első két sor hiányzik]

.....
.....

Miuel hogy ü uolna szentseges iambor,
Talala Lukach, ki uala fő doctor,
Beusegeszen urunkrol iroc akor,
Hogy Simon hidegseggel iü haynalkor.

Szent Andras haa.

Szenteknec seregi erettünc imadnac:
Emre herczeggel melletunkis tamadnac,
Isten elöt Martonnal kedueszen alnac
Ki nilt szep iouolta, Erse aszonnac,
Valaki helt nem adand igazsagunknac,
Köteleben leszen hidgye, szent Andrasnac.

Karachon haa.

M[!N]eueti ezt nezd Borbala aszony Miklosal,
De Maria szép aszony nem gondol most azzal:
Eleg gond uolt regen amaz hittlen Thamaszal,
Kit megis feddet Christus, Istuanal, Ianoszal,
Attyatul saiban adatot hatalommal.

Végül néhány szó a kötet művelődéstörténeti helyzetéről. Oláh Miklós esztergomi érsek a reformáció terjedésének megállítására az oktatás területén számos fontos intézkedést hozott. Többek között 1560-ban az ő elnöklete alatt rendelkezett a nagyszombati zsinat az új iskolatípusról, a népiskola létesítéséről.²¹ Az egyes plébániákhoz tartozó családok minél nagyobb számú gyermekét, fiúkat, de lányokat is a katolikus elvek szerinti életre nevelés céljával be kívántak vonni a tanulásba. Közülük az arra alkalmas tanulókat megtanították olvasni és írni, amely készségeknek elsajátításához a tanulóknak tankönyvekre volt szükségük. A népiskolák létesítését követően több, a most ismertett kétnyelvű ábécéskönyvhöz hasonló vagy azonos tankönyv készülhetett. Ezeket a nagyszombati tipográfia felállításáig leginkább Bécsben nyomtathatták ki, 1578-tól azonban már Nagyszombatban is. Remélhetően a még fellelhető egykorú nagyszombati kötések megbontása során van esély a hiányzó verssorok fölbukkanására is, amely által teljessé válhatna a fentiekben közölt nagyszombati kiadású magyar nyelvű hónapvers szövege.

CISIOI NVS.

Szent Górgi haua.

Lásd ekeiséget pišpác Ambrusnac,
Igen siet, es monda Alsusnac,
Az husiuct napiarulo uolna szolnunc:
Azon uagyon Valerina hogy allelniat mondgyunc,
Es Albert, Gorgi, Mare halgassjanac,
Szomorú színel Peter nec iranac.

MAIVS.

Phil sig crux got flor loban Stā nis
E pi ne Ser & zof Ma ius in hac serie,
te net Vr ban ni pe de cris pan.

Pinkőzd haua.

Philőp az keresztet meg találuan,
Ianosnac monda, tucyatoc nyluan,
El uegezte regen magában,
Beuen bort ne hozzon kádakban,
Hídegtől mert igen fel, es retteg Vrban
Mostan, hogy eng: stellye, az al petronellano.

C IVNLI.

CISIO ANVS.

al-ma Liu et a san Etus ab in de Tho mas
mo do Nat Steph lo Pu Tho mæ syl.

Karachon haua.

Meucti ezt nezd Borbala aszony Miklósál,
De Maria szép aszony nem gondol most azzal:
Eleg gond uolt regen amaz hittlen Thamaszál,
Kit megis feádet Christus, Ihsuanal, Ianoszál,
Attyatul sátaban adatot hatalommal.

**DE DEO ET REBVS
coelestibus.**

Deus Isten	Deitas Istenség.
Deus pater,	Atya Isten.
Deus filius,	Fiu Isten.
Deus spiritus sanctus	Szent-lelec Isten.
Sancta trinitas unus deus,	Szent ha- romság, egy örök Isten.

Iesus

A nagyszombati ábécéskönyv újabb töredéke az eddig nem ismeretes hónapok (április, május és december) magyar nyelvű versszakaszaival (RMNY S 471A)

21 MÉSZÁROS, i. m., 95–96.